

Yazar Bilgileri Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi

Saliha TÜRCAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Tefsir

sturcan@mehmetakif.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5339-2560

Künye Bilgisi

Abdulcabbar Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*.

İstanbul: 2024.

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doktora Tezi.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Tefsir / Tafsir

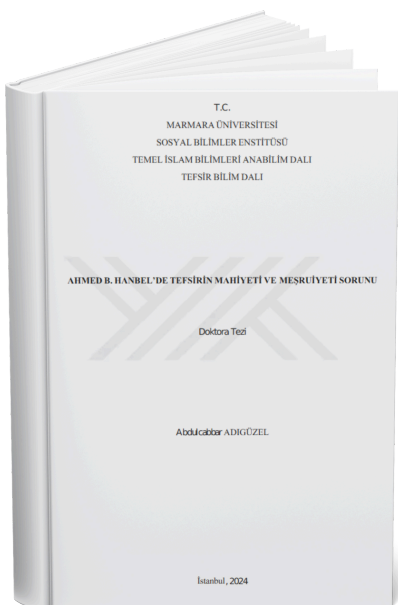
Ahmed b. Hanbel / Ahmad b. Hanbal

Megâzî / Megâzi

Melâhim/ Melâhim

Merfû Tefsir Rivayeti / Merfû Narration of Tafsir

Doktora Tezi İncelemesi/ Doctoral Thesis Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

29/11/2024

Kabul Tarihi / Accepted

14/12/2024

Atıf / Citation

Türcan, Saliha. "Abdulcabbar Adıgüzel, Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu". *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/2 (Aralık 2024), 240-260.

Ahmed b. Hanbel’de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu adlı çalışma Abdulcabbar Adıgüzel tarafından 2024 yılında kaleme alınmış bir doktora tezidir. Bu yazıda söz konusu çalışma genel hatlarıyla tanıtılacak ve katkı mahiyetinde çalışmaya dair bazı değerlendirmelere yer verilecektir.

Çalışma ehl-i hadîsin önde gelen âlimlerinden Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) tefsir, megâzî ve melâhimin aslı olmadığına dair sözünden hareketle onun tefsire bakışını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Zira yazara göre Ahmed b. Hanbel’in bu sözü, maksadına dair açıklayıcı kayıtlar olmadığı için tefsir tarihi literatüründe söylendiği dönemden itibaren çok farklı hatta birbirine zıt yorumlara konu olmuştur. Bu durum ise erken dönem tefsir tarihi tasavvuruna, Ahmed b. Hanbel özelinde ehl-i hadîs geleneğinin ilk üç asırdaki tefsir yaklaşımına ve bizzat Ahmed b. Hanbel’in ilmî kişiliğine dair olumsuz bir algı inşa etmiştir. Yazar Ahmed b. Hanbel’in “tefsir, megâzî ve melâhimin aslı olmadığı”na ilişkin sözüne dair yorumların söze atıfta bulunanların sahip oldukları tasavvurlarla şekillendiğini bunun da sözün yanlış yorumlanmasına sebep olduğunu düşünmektedir. Neticede yazara göre söz ile ilgili yorumlar sözün maksadını ve Ahmed b. Hanbel’in ilmî şahsiyetini aşarak tefsir tarihi tasavvurumuzu örselemiştir (s. 174, 294). Ahmed b. Hanbel’in mezkûr sözünün literatürde en erken İbn Adî’nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*’inde yorumsuz olarak yer aldığını tespit eden yazar, sonrasında Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) yorumları başta olmak üzere literatürde söze dair pek çok yorumun ortaya konduğunu ve sözün literatürde çeşitli bağlamlarda yaygınlık kazandığını belirtmiştir (s. 1). Gelenekte Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Teymiyye’nin yorumlarını sözün literatürdeki yorum tarihi açısından kırılma noktaları olarak nitelendiren yazar, Zerkeşî

(ö. 794/1392) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) yorumlarının ise sözün yaygınlaşmasında oldukça etkili olduğunu ifade etmiştir. Yine yazarın tespitlerine göre modern dönemde Reşîd Rızâ (1865-1935) ve Ahmed Emîn'in (1886-1954) yaklaşımları ile Batıda Goldziher'in (1850-1921) başlattığı tartışmalar neticesinde söze dair çok çeşitli yaklaşımlar gündeme gelmiştir (s. 10). Sözün maksadının muğlak oluşunun yorumcuya büyük ölçüde esneklik sağladığını düşünen yazar, geliştirilen yorumların temel hareket noktası olarak, "tefsir rivayetlerini, eserlerini veya tefsirle yakından ilgili bazı alanları töhmet altında bıraktığı kabulüne" işaret etmektedir. Yazara göre bu durum, sözle ilgili farklı tepki ve değerlendirmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede ortaya konulan yorumlar, kimi zaman sözün bağlamını netleştirmeye kimi zaman Ahmed b. Hanbel'in şahsını hedef alarak onu tenkit etmeye ya da tam aksine sözü onun söylemediğini temellendirmeye yönelik olmuştur. Yine onun tefsir rivayetlerine güvenmediği ya da mesafeli olduğu hatta onları önemsemediği, reddettiği ve yok saydığına dair yaklaşımların da mevcut olduğuna işaret edilen çalışmada Ahmed b. Hanbel'in sözüne ilişkin olarak literatürde çok geniş bir yorum yelpazesi oluştuğu vurgulanmıştır. Bu yelpazeye dâhil olan yorumlarda Ahmed b. Hanbel'in sözünün onun nezdinde tefsirin meşru olmayışına dayanak olarak sunulduğunu belirten yazar, bu yargıya varılmadan önce sözü söyleyip söylemediğinin netleştirilmesi sonrasında da yorumların geçerliliğinin sorgulanması gerektiğinin altını çizmiştir.

Modern dönemdeki çalışmalarda söze dair özgün yorumlar üretilmediğini; gelenekteki yorumları mezcetme, yorumlar arasında gerekçe ve kriter bildirmeksizin tercihte bulunma gibi yaklaşımların ortaya konduğunu ve söz konusu yorumların Ahmed b. Hanbel'in meramını ifade etmede

yetersiz kaldığını düşünen yazar söze dair gelenekteki ve modern dönemdeki tartışma zemininin dikkatlice incelenmesini akademik bir zorunluluk olarak görmektedir. Çalışmasını bu zorunluluğa binaen şekillendirdiğini de şu ifadeleriyle ortaya koymuştur:

Mezkûr ihtiyaca binaen bu tezde konuyla ilgili literatürün takibi yapılacak, Ahmed b. Hanbel'in *et-Tefsîr* adlı eseri ile genel tefsir birikimi gösterilip sözün maksadı netleştirilecek, böylece önceki araştırmaların değinmediği hususlar ikmal edilecektir. Nihai olarak tezin temel hareket noktası "Tefsirin aslı" meselesiyle ilgili problemi etraflıca tetkik edip tefsir tarihi tasavvurlarını etkileyen önemli bir problem için tutarlı bir çözüm önerme düşüncesidir (s. 12).

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin konusu ve amacı, yöntemi ve literatür değerlendirmesine yer verilmiştir. Girişte sözün tefsir tarihi tasavvurlarını olumsuz etkilediği düşüncesinden hareketle konunun etraflıca çalışılması gerektiğini ifade eden yazar, birinci bölümde sözün anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündüğü meseleleri ele almıştır. Bu çerçevede ilk olarak sözün tespiti ve kaynaklarını, sözün klasik eserlerdeki formlarını, sözün maksadının tespiti açısından önemli gördüğü *et-Tefsîr* adlı eseri bağlamında Ahmed b. Hanbel'in tefsir birikimi ve tefsire olan ilgisini konu etmiştir. Yazara göre Ahmed b. Hanbel'e ait bir tefsirin tespit edilmesi sözün anlaşılması açısından önemlidir. Zira onun böyle bir eser telif etmiş olması, tefsire olan özel ilgisini ortaya koyacağı için "tefsirin aslına" ilişkin sözünü güvensizlik çerçevesinde okuyan yorumların büyük bir kısmını geçersiz kılacaktır. Bu noktada yazar günümüze ulaşmasa da Ahmed b. Hanbel'in böyle bir tefsir eserinin var olduğu ancak tarih içerisinde kaybolduğuna dair düşüncesini tezin birince bölümünde

“Ahmed b. Hanbel’in Kaybolan Tefsir Birikimi” başlığı altında temellendirmeye çalışmıştır. Yazar, literatürde söze ilişkin ortaya konulan yorumları “Eser ve Müfessir Eksenli Yaklaşımlar”, “Râvi ve Rivayet Eksenli Yaklaşımlar”, “Tematik Yaklaşımlar”, “Fikrî/İdeolojik Bakış Açıları” ve “Metodolojik Yaklaşımlar” başlıkları altında tasnif ederek ele almıştır. Ahmed b. Hanbel’in sözüyle ilgili yorumları böyle bir tasnifle ele alma amacını da “yorumlardaki çeşitliliği ve özneliliğin boyutlarını ortaya koymak, bu yorumların temerküz ettiği alanların kendi içerisinde tasnifi ve sonraki yorumlar üzerindeki etki düzeyinin belirlenmesi” olarak zikretmiştir (s. 8). Söze dair yorumları tasvir etmek suretiyle söze ilgili yaklaşımların sorunsal boyutunu ele almayı amaçlayan yazar, üçüncü bölümde kendi ifadesiyle “tefsirin aslı meselesinin çözümüne” odaklanmıştır (s. 9). Bu çerçevede öncelikle ortaya konulan yaklaşımlarla ilgili önemli detaylara dikkat çekmiş ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Sözün farklı yorumlanmasındaki saikleri ve hicri III. asırda tefsirin meşruiyeti meselesini de bu bölümde ele alan yazar, son olarak Ahmed b. Hanbel’in sözüne dair yorumlara ilişkin itiraz ve eleştirilerine de yine aynı bölümde “Ahmed b. Hanbel’in Maksadına Dair Nihai Değerlendirme” başlığında yer vermiştir.

Yazar çalışmasında, Ahmed b. Hanbel’in “Üç şeyin aslı yoktur.” sözüyle tefsir, megâzî ve melâhim alanlarında merfû rivayetlerin sayılarının çok az oluşunu kastettiği sonucuna varmıştır. Yazara göre Ahmed b. Hanbel bu ifadeyle bahse konu üç alandaki mevkuף ya da maktû haberlerin Hz. Peygamber’e dayanan bir aslı olmadığını dikkatlere sunmuştur. Yazar ulaştığı bu sonucu kendi gerekçeleriyle temellendirmiştir.

Yukarıda genel hatlarıyla tanıtımına yer verdiğimiz doktora çalışması ile ilgili ilk değerlendirmemiz, ciddi bir emek mahsulü olduğu yönündedir. Akademik açıdan titizlikle

kaleme alındığı anlaşılan çalışmada konu zengin bir literatüre dayalı olarak işlenmiştir. Yazar hem tezin konusuna dair yapılmış hemen bütün çalışmalara hem de konuyla ilgili birincil ve tali pek çok kaynağa müracaat etmiştir. Çalışmada yazım ve imla kurallarına da özen gösteren yazar, konuyu - zaman zaman tekrarlarla düşse de- sade ve anlaşılır bir üslup ile ele almıştır. Bununla birlikte yazarın konu ile ilişkili diğer çalışmaları doğrudan muhatap alarak metin içerisinde eleştirmesi savunmacı bir üslupla hareket ettiği izlenimi vermektedir. Çalışmanın mahiyeti açısından bu tür eleştiri ve izahların en azından bir kısmına dipnotlarda işaret edilmesi çalışmayı bir reddiye görüntüsünden kurtarması bakımından daha isabetli olabilirdi.

Esasen yazar; sözün maksadına ilişkin yorumları başarılı şekilde bir araya getirerek tartışmış, konuyla ilgili kendi görüşünü ortaya koymuş ve kendi açısından temellendirmiştir. Şu var ki yazar çalışma boyunca söze dair yorumları tasvir ederken ya da yorumlara atıfta bulunurken sözü Ahmed b. Hanbel'in tefsirin tamamını reddettiğine ya da tefsir rivayetlerinin bütününe sorunlu gördüğüne hamleden bir yaklaşıma vurgu yapmaktadır. Öyle ki çalışmanın konusunun da bu yaklaşıma dayalı olarak belirlendiği izlenimi ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki çalışmada söze dair yorumların ele alındığı ikinci bölümün başlıklarında yazar, ısrarla vurguladığı Ahmed b. Hanbel'in tefsiri reddettiğine ilişkin yorumları belirgin hâle getirecek şekilde bir tasnife gitmemiştir. Yine bu bölümde konu edilen yorumlar incelendiğinde sözü Ahmed b. Habel'in tefsiri reddettiği ya da tefsir rivayetlerini yok saydığı şeklindeki bir yorumun yazarın tezin genelinde resmettiği boyutta somut bir karşılığının olmadığı gözlenmektedir. Yazar bahsi geçen yoruma bazı yerlerde satır arası denilebilecek bir anlatımla işaret etmiştir (s. 168-169, 175, 193-194). Bu tarz bir

yaklaşımın gelenekte değil de çok belirgin olmasa da modern çalışmalarda ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık yazar anlatımlarında söze dair yorumların ekseriyetinin Ahmed b. Hanbel'in tefsiri reddettiği düşüncesini içerdiği kabulü ile hareket etmektedir. Mesela tezin 272. sayfasında "... onun tefsirin kendine özgü nakil tarzını kavrayamadığı için tefsir rivayetlerini uydurma görüp reddettiği de dile getirilmiştir." şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Bu tespitine kaynak vermemekle birlikte yazarın bu konuda daha önce alıntı yaptığı bir çalışmaya (s. 173, 190) atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Yazarın tezde alıntı yaptığı çalışmada Ahmed b. Hanbel'in sözüne ehl-i hadîsin tefsir nakillerini kendi ölçütleri açısından sorunlu gördüklerini gösteren bir ifade olarak yer verilmekte ve muhaddislerin bu tavrı, tefsir ve hadis nakil geleneklerinin farkını kavrayamayışlarıyla ilişkilendirilmektedir.¹ Buna karşın çalışmada İbn Hanbel'in tefsir rivayetlerini uydurma görüp reddettiğine dair bir tespit yer almamaktadır. Yazarın bu kabulünde, İbn Hanbel'in sözünü tefsir rivayetlerinin isnadlarındaki problemlere hamleden yaklaşımlar etkili olmuş görünmektedir. Zira yazar anlatımlarında mezkûr yaklaşımları keskinleştirerek, Ahmed b. Hanbel'in tefsir alanını reddettiği şeklinde yorumlayan görüşler olarak tasvir etmektedir. Buna karşılık Ahmed b. Hanbel'in tefsir alanını reddetmesinin mümkün olmadığını düşünen yazar bir alanın meşruiyetinin ancak Hz. Peygamber'den gelen haberlerle sağlanacağı düşüncesiyle cevaplar üretmiştir. Nitekim tezin sonucu olarak sözün maksadına dair ortaya koyduğu yorum da bu durumu desteklemektedir.

¹ Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 307.

Yazar Ahmed b. Hanbel'in sözünün belli kitapları kastettiği yönündeki görüşleri "...gerek Kelbî ve Mukâtil'in bütün tefsir alanını temsil etmemesi ve gerekse bazı tefsir eserlerini makbul gördüğüne dair kayıtların bulunması" gerekçesiyle uygun bulmamaktadır (s. 271). Benzer şekilde "aslı yoktur" ifadesinin "isnadı yoktur" anlamına geldiğini savunan görüşleri de "...isnadsızlık, zayıflığa hamledilebilir olsa da ilgili rivayet başka açılardan teyit edilebileceği için bu durum toptan reddi gerektirmez." diyerek reddetmektedir (s. 272). Oysa bir alanla ilgili "aslı yoktur" nitelemesi her zaman o alanın toptan reddedildiği anlamına gelmeyip o alandaki sorunlu rivayetlerin varlığına ya da yoğunluğuna bir vurgu içerebilir. Kısacası sözü edilen nitelemeyi mutlak bir ifade olarak anlamamız zorunlu değildir. Yine yazar Ahmed b. Hanbel'in sözünde sayılan üç alanın da isnad konusunda farklı sorunları barındırdığını, üstelik isnada taalluk eden problemlerin ehl-i hadîs açısından bu üç alanla sınırlı olamayacağını belirtmektedir (s. 272). Oysa bu üç alan (megâzî , melâhim ve tefsir) isnadlı naklin konu edilmesi bakımından öne çıkan alanlardır. Yazarın da belirttiği gibi bu üç alanda isnada ilişkin farklı problemlerden bahsedilebilse de hepsinin temelinde bir haberin sağlam ve yanıtıcı olmayan bir isnada sahip olması meselesi bulunmaktadır.

Yazar, İbn Hanbel'in bu sözüyle bahsedilen üç alandaki haberlerin isnadlarındaki sorunlara işaret ettiğini savunan görüşlere, onun benzer problemlere sahip diğer alanları konu etmemesini delil getirerek bir eleştiri yöneltmiştir. Yazara göre eğer Ahmed b. Hanbel isnad problemlerini kastetmiş olsaydı bu açıdan sorunlu olan diğer alanları da zikretmesi gerekirdi (s. 207). Dolayısıyla bu yorumların geçerli olabilmesi için Ahmed b. Hanbel'in menâkıb, kısasü'l-enbiyâ, zühd, rekâik, ahlâk, delâil ve şemâil gibi alanları neden bu sözün kapsamına dâhil

etmediği izah edilmelidir (s. 179). Şu var ki sözün nasıl bir ortamda ve hangi konu bağlamında söylendiğini aktaran bilgiler mevcut olmadığı için diğer alanların niçin söze dâhil edilmediğini tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ama “tefsir, megâzî ve melâhimin bahis konusu olduğu bir ortamda sadece bu alanları zikredip benzer şekilde isnad ve sıhhat problemlerini muhtevi diğer alanları zikretmemiş olması bir ihtimal olarak düşünülebilir. Öte yandan tefsir, megâzî ve melâhimin sayılan alanların pek çoğunu da içerecek şekilde daha şümüllü olması ve sünnetin tespitinde doğrudan ya da dolaylı veri sağlaması bakımından bilgi yollarının gündeme getirilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Erken dönemden itibaren mukayese genellikle hadis rivayet geleneği ile tefsir ve siyer rivayetleri arasında yapılmış, yazarın saydığı alanlardaki rivayetlerin durumu hadis rivayetinin karşısında mukayeseye konu edilecek bir önemde görülmemiştir. Üstelik yazarın bakış açısından hareketle “Ahmed b. Hanbel neden bu üç alandaki merfû rivayetlerin azlığını daha sarih bir şekilde dile getirmemiştir?” şeklinde bir soru da sorulabilir. Dolayısıyla İbn Hanbel’in “aslı yoktur” ifadesini ilk etapta hadisçilerin terminolojisi çerçevesinde okumak makuldür.

Yazar, Ahmed b. Hanbel’in sözünü tefsiri diğer alanlardan ayrı görmesi ile ilişkilendiren yorumlarda ve tefsirin kendine özgü nakil tarzını kavrayamayışı ile ilişkilendiren yorumlarda konu edilen hususların fıkihtan itikada, hadisten tarihe, kelimadan tasavvufa hemen her alan için de geçerli olacağını belirterek itiraz etmiştir. Yazara göre “fıkıh ve kelam konusunda da okunmasına cevaz verilmeyen, sorun teşkil ettiği düşünülen kitaplar, cerh edilen müellifler/râviler, isnad ve metin açısından problemlili rivayetler” mevcuttur (s. 272). Buna rağmen Ahmed b. Hanbel bu iki alanı aslı olmayan alanlara dâhil etmemiştir. Dolayısıyla sözün sadece kitaplar,

müellif/râvi veya rivayet eleştirisi olarak yorumlanması isabetli değildir (s. 272). Yazarın eleştirisini temellendirmek üzere yaptığı bu kıyasta fıkıh ve kelim ilminin tefsir, megâzî ve melâhim gibi bütünüyle rivayete dayalı ilimler olmayışını göz ardı ettiği anlaşılmaktadır.

Modern dönemde sözün Ahmed b. Hanbel'e nispetini reddetmeye meyilli yaklaşımları isabetli bulmayan yazar sözün Ahmed b. Hanbel'e nispetini mümkün görmektedir. Sözün nispetini reddedenlerin gerekçeleri değerlendirildiğinde yazarın bu konuda isabetli bir yaklaşım ortaya koyduğu söylenebilir. Nitekim sözün nispetine şüphe ile bakanların dayanakları, sözün içerdiği olumsuz yargı ve sözün tek râvi tarafından rivayet edilmiş olmasıdır. Yazarın "Sözün Tespiti ve Kaynakları" başlığında yer verdiği bilgiler ve değerlendirmeler sözün Ahmed b. Hanbel'e aidiyetini güçlendiren verilere sahiptir. Bu bağlamda sözün tek râvi tarafından nakledilmiş olmasına ilişkin şu değerlendirmeleri önemlidir:

Ahmed b. Hanbel'in bazı kanaatlerine Meymûnî dışında kimsenin vâkıf olamaması, Meymûnî'nin ayrıcalıklı konumunu gösterse de bazı yargıların teferrüdü sorununu da gündeme getirmektedir. Zira tefsirin aslı olmadığına dair ifade, sadece Meymûnî tarihiyle bilinmektedir. Bu açıdan onun Ahmed b. Hanbel ile ilgili en nadide bilgilere vâkıf olduğuna dair beyanı, tefsirin aslı olmadığıyla ilgili ifadenin neden yegâne kaynağı olduğunu açıklayabilir.... Meymûnî'nin Ahmed b. Hanbel ile ilişkisi kendi anlatısı dışında farklı verilerle desteklenmez. Zira Mihne sürecinin başladığı 218/833 yılı itibarıyla hapis ve baskılar sebebiyle Ahmed b. Hanbel sadece oğulları Salih (ö. 266/880) ve Abdullah ile amcazâdesi Hanbel b. İshak'la (ö. 273/886) düzenli ders yapabilmiş, bu süreç Mihne'nin sona erdiği 234/848 yılına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla Meymûnî'nin bahsettiği 205-227/820-842 yılları arasındaki mülazemetin düzenli görüşmelerden ziyade

imkân nispetinde sıklıkla Ahmed'in yanına gidip ona destek olmak gibi bir anlam taşıdığı söylenebilir. Nitekim 274/887 yılında 100 yaşlarında vefat eden Meymûnî 164/780 yılında doğup 77 yaşında vefat ettiği bilinen Ahmed b. Hanbel'in akranıdır. Ancak bütün bunlar Ahmed b. Hanbel'in sözünü olumsuzlamayı gerektirmez. Zira Hallâl, Meymûnî'nin mesâilinde pek çok hususa dair bilginin yer aldığını, çeşitli sorular sorup aldığı cevapları yazdığını, bu durumdan memnun olmayan Ahmed b. Hanbel'in Meymûnî'den çekindiği için kanaatlerini yazmasına müsaade ettiğini söyler. Büyük oranda fıkıh ve hadisle ilgili olduğu anlaşılan soru ve cevapları derleyen Meymûnî'nin megâzî, melâhim ve tefsirin aslı hakkındaki sözü de eserine kaydettiği söylenebilir. Sonuçta güvenilir biri olan Meymûnî'nin naklettiği bilgiler, gelenek içerisinde dikkate alınıp nakledilegelmiştir (s. 15).

Yazar, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'de ve *el-Müsned* dışında naklettiği tefsir rivayetlerinin isnadlı olmasının "tefsirin isnadsız olduğu söylemi"ni² yanlışlayacağını ifade etmiştir (s. 272-273). Yazarın İbn Hanbel'in sözünü isnad problemlerine hamleden görüşü eleştirmek için getirdiği bu delil aslında sözün isnad problemleri ile ilişkilendirilmesini desteklemektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in bu tavrını isnad açısından problemlili gördüğü tefsir rivayetlerini isnadlı nakletmek suretiyle tefsire meşruiyet kazandırma çabası olarak okumak da mümkündür. Şöyle ki Ahmed b. Hanbel bu sözle pekâlâ tefsir rivayetlerindeki isnad sorunlarına işaret etmiş, kendi ölçülerine uygun olan rivayetleri de *el-Müsned*'de ve diğer eserlerinde isnadlı bir şekilde nakletmiş olabilir. Ayrıca

² Yazarın "tefsirin isnadsız olduğu söylemi"nden kastı, sözü isnad problemlerine hamleden yaklaşım olsa gerek. Kendisinin de çalışmada tasvir ettiği üzere bu yaklaşımda tefsir rivayetlerinin bütünüyle isnadsız oluşu değil, isnadsız rivayetleri de içine alan ve isnadlardaki problemlere işaret eden bir yorum ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla yazarın "tefsirin isnadsız olduğu söylemi" nitelmesi burada uygun düşmemektedir.

tefsir alanının isnad sorunlarına işaret etmesi bu alandaki rivayetlerin tümünü reddettiği anlamına gelmez. Bu bakımdan *el-Müsned*'de isnadlı tefsir rivayetlerine yer vermesi ve tefsire dair 120 bin rivayeti içeren bir eser telif etmesi, onun tefsir rivayetlerine dair isnad sorunlarını kastederek "aslı yoktur" şeklindeki ifadeleriyle çelişmez. İbn Hanbel'in bu tavrı onun, tefsir ve hadis alanlarını birbirinden ayrı gördüğünü ve hadisçi gözüyle tefsir rivayetlerini değerlendirdiğini gösteren bir durum olarak yorumlanabilir. 120 bin rakamının abartı ihtimali olmakla birlikte yazarın çalışmasında da temellendirdiği üzere böyle bir eserin kendisine nispet edilmesi mümkün görünmektedir. Dolayısıyla İbn Hanbel, isnadları yönüyle problemleri olan tefsir birikimini görmezden gelmemiş yine yazarın da ifade ettiği üzere tefsire olan özel ilgisi gereği bu rivayetleri toplayan bir eser telif etmiş olabilir. *el-Müsned*'de merfû, mevkuf ve çok sınırlı sayıda da olsa maktû tefsir rivayetlerini ³ yani isnad açısından güvenilir gördüğü rivayetleri nakletmek suretiyle de tefsir alanına ilişkin eleştirisinin/değerlendirmesinin alanın tamamına yönelik olmadığını ortaya koymuştur.

Yazar sözün İbn Abbas tarikleriyle ilişkilendirilmesini de ele almış ve eleştirmiştir. Bu bağlamda yazarın Şâfiî'nin (ö. 204/820) "İbn Abbas'tan yüz kadar rivayet gelmiştir." sözünün İbn Abbas'ın kendi kavilleriyle ilgili değil, Hz. Peygamber'den nakilleri olarak anlaşılması gerektiği şeklindeki tespiti önemlidir. Yazar bu tespiti, sözü tefsir malzemesinin isnadının problemlili oluşuna hamleden yorumun kendi anlayışlarını

³ *el-Müsned*'deki tefsir rivayetleri üzerine yapılan bir çalışmada toplamda 1404 tefsir rivayeti olduğu ve bu rivayetlerin kaynaklarına göre sayı olarak değerlendirildiğinde 986 merfû, 410 mevkuf, 8 maktû olarak tespit edildiğine dair bk. Saniye Kargan, *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde Tefsir Rivayetleri ve Değerlendirmesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 99.

destekler mahiyette anlayıp kullanmalarının hatalı olduğunu ortaya koymak için yapmaktadır. Ona göre Şâfiî'nin sözünün bu doğru anlamı, Ahmed b. Hanbel'in sözünün merfû rivayetlerin az olması şeklindeki yorumunu desteklemektedir. Konuyla ilgili olarak yazar, Şâfiî'nin İbn Abbas rivayetleri ile ilgili olarak sarf ettiği "100 kadar hadis" ifadesine dikkat çeker. Bu ifadede Şâfiî'nin "hadis"ten kastının İbn Abbas'a ait tefsir bilgileri değil, doğrudan hadis sayılabilecek bilgiler olduğunu belirtir. Bu noktada mevkuף haberin merfû kabul edilip edilemeyeceği tartişmasından hareketle Şâfiî'nin kastını, İbn Abbas'tan 100 kadar merfû tefsir rivayeti geldiği şekilde tespit eder. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'de "Müsnedu Abdillab b. Abbas" kısmında yer verdiği 1700 küsur hadisin 100 kadarının tefsir temalı rivayetlerden oluşmasını Şâfiî'nin merfû rivayetleri kastettiğini doğrulayan bir bilgi olarak zikreder. Yazarın Şâfiî'nin İbn Abbas rivayetleriyle ilgili sözüne ilişkin yorumu makul görünmekle birlikte bu tespit Ahmed b. Hanbel'in "aslı yoktur" sözünün maksadını tefsir alanındaki merfû rivayetlerin az oluşu ile kayıtlamak için yeterli bir argüman değildir. Zira yazar bu konuda getirdiği delil ile medlul arasında sağlam bir irtibat kurmamıştır.

Literatürde Ahmed b. Hanbel'in sözüne ilişkin tezahür eden yorumları Ahmed b. Hanbel'in kastını ifade etmek açısından yeterli bulmayan yazar konuya dair kendi yorumunu çeşitli açılardan temellendirmeye çalışmıştır. Yazara göre Ahmed b. Hanbel "Üç şeyin aslı yoktur; melâhim, megâzî ve tefsir." sözüyle bu üç alandaki merfû rivayetlerin sayı olarak azlığını kastetmektedir. Ne var ki yazarın, Ahmed b. Hanbel'in neden merfû tefsir rivayetlerini kastettiğine ilişkin açıklamaları ikna edici görünmemektedir. Ayrıca yorumunu desteklemek amacıyla yer verdiği bilgiler ve değerlendirmeler birtakım sorunlar da barındırmaktadır. Mesela Süyûtî'nin merfû tefsir

rivayetlerinin az olduğuna ilişkin sözünü yazarın, Ahmed b. Hanbel'in sözüne dair kendi yaklaşımını destekleyecek tarzda yorumlaması bunun bir örneğidir:

Tefsirde merfû rivayet sayısının az olduğuna dair bilginin daha evvel Süyûtî tarafından tespit edilmiş olması önemli bir detaydır. Süyûtî'nin *el-İtkân*'ın sonunda yer verdiği merfû hadislerin 200 kadar bir yekûn teşkil etmesi ve bu konudaki hadis noksanlığının açıkça ifade edilmesi, modern dönemde çeşitli araştırmalar neticesinde ortaya konulan bu sonucun gelenekte eskiden bilindiğini göstermektedir. Bu noktada İbn Kesîr'in tefsirinde sebab-i vürûdu tefsir olmayan çok sayıda merfû hadisin yer aldığı bilgisi de bu durumu desteklemektedir. Zira bu tespiti fark ettiği için İbn Kesîr'in bağlayıcı kabul edilen merfû hadis sayısını artırma gayretine girdiği anlaşılmaktadır. Sünnetin Kur'ân'ı tefsir ettiğine dair Ahmed b. Hanbel'in yaklaşımı bu hususta İbn Kesîr için önemli bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Süyûtî'nin işaret ettiği gibi "Tefsirin aslı yoktur" ifadesiyle Ahmed b. Hanbel'in de aslında Hz. Peygamber'den gelen merfû nitelikli tefsir haberlerinin yok denecek kadar az olduğu gerçeğini tespit ettiği anlaşılmaktadır (s. 280).

Süyûtî'nin, yazarın atıfta bulunduğu ifadeleri şu şekildedir "Bunlardan (merfû tefsir rivayetlerinden) sahih olanları gerçekten azdır. Hatta (sahih olan merfûlardan da) aslen merfû olanlar son derece azdır." Açıkça görüldüğü gibi Süyûtî bu ifadelerinde temelde merfû tefsir rivayetlerinin miktarını değil, sıhhatini konu etmektedir. Bu çerçevede öncelikli olarak merfû tefsir rivayetlerinden sahih olanların az olduğunu, aslen merfû tefsir rivayetlerinin (hükmen merfûlar değil) ise son derece az olduğunu vurgulamaktadır. Bu ifadelere de doğrudan Ahmed b. Hanbel'in sözünün yorumu olarak yer vermiş değildir. Bu ifadeleri Zerkeşî'nin sahih olan merfû rivayetlerin çok olduğuna dair görüşünü aktardıktan

sonra ona itiraz olarak serdetmiştir. Süyûtî'nin aktardığı ifadelerde Zerkeşî, tefsirin ana kaynaklarını konu etmekte ve birinci sırada Hz. Peygamber'den nakledilen açıklamalar olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu haberler (merfûlar) arasında çokça bulunan zayıf ve mevzûlara karşı dikkatli olunması gerektiğini ve nitekim Ahmed b. Hanbel'in de "Aslı yoktur..." sözünü merfû tefsir rivayetlerinin bu durumuna dikkat çekmek için dile getirdiğini eklemiştir. Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin de sözü, megâzî, melâhim ve tefsir alanlarında sahih-muttasıl rivayetlerin olmayışı şeklinde anladıklarını belirten Zerkeşî, aksine (tefsirde) pek çok sahih merfû rivayetinin olduğunu söylemiştir. Süyûtî de Zerkeşî'nin bu görüşüne itiraz sadedinde yukarıda aktardığımız ifadelere yer vermiştir.⁴ Dolayısıyla Süyûtî, yazarın iddia ettiği gibi Ahmed b. Hanbel'in bu sözle merfû tefsir rivayetlerinin azlığını kastettiğine dair bir yorumda bulunmamaktadır. Nitekim Süyûtî, sahâbe ve tâbiîn tefsiri ile ilgili meseleleri konu ettiği bir yerde Ahmed b. Hanbel'in bu söz ile mürselleri (münkâtı) kastettiğini daha açık bir şekilde şöyle ifade etmiştir "Sahih olduğu bilinen rivayetler Allah'a hamd olsun çoktur. Ahmed b. Hanbel 'Üç şeyin aslı yoktur: megâzî, melâhim, tefsir.' demiş olsa da o bu alanlardaki mürsellerin çokluğunu kastetmiştir."⁵

⁴ Süyûtî'nin bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

وقال الزركشي في البرهان للناظر في القرآن لطلب التفسير مأخذ كثيرة أمهاتها أربعة: الأول: النقل عن النبي صلى الله عليه وسلم، وهذا هو الطراز المعلم لكن يجب الحذر من الضعيف منه والموضوع فإنه كثير ولهذا قال أحمد: ثلاث كتب لا أصل لها: المغازي والملاحم والتفسير، وقال المحققون من أصحابه: مراده أن الغالب أنه ليس لها أسانيد صحاح متصلة وإلا فقد صح من ذلك كثير كتفسير الظلم بالشرك في آية الأتعام والحساب اليسير بالعرض والقوة بالرمي في قوله: {وأعدوا لهم ما استطعتم من قوة} قلت: الذي صح من ذلك قليل جدا بل أصل المرفوع منه في غاية القلة وسأسردها كلها آخر الكتاب إن شاء الله تعالى bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-âmme, 1394), 207-208.

⁵ Süyûtî'nin ifadeleri şu şekildedir:

Yazar, yukarıda alıntıladığımız ifadelerde Ahmed b. Hanbel'in sözüne dair kendi yorumunu desteklemek amacıyla bir çalışmaya atıfla⁶ İbn Kesîr'in tefsirinde çok sayıda sebab-i vürûdu Kur'an tefsiri olmayan rivayete yer vermesini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda yer verdiği "İbn Kesîr'in tefsirinde sebab-i vürûdu tefsir olmayan çok sayıda merfû hadisin yer aldığı bilgisi bu durumu desteklemektedir." (s. 280) cümlesi atıf yaptığı kaynaktaki bilgilerle uyuşmamaktadır. Söz konusu çalışmada İbn Kesîr'in tefsirinde çok sayıda sebab-i vürûdu Kur'an tefsiri olmayan rivayete yer verdiği bilgisi vurgulanmakla birlikte bu rivayetlerin merfû olduğuna dair bir tespit yer almamaktadır. Tefsir rivayetleri ile ilgili olarak da İbn Kesîr'in; tefsirinde merfû, mevkuf ve maktû tefsir rivayetlerine tefsir nakil geleneği çizgisinde yer verdiği ve merfû tefsir rivayetlerini ise çoğunlukla senedleriyle naklettiği vurgulanmıştır. Onun bu uygulaması, hadis alanında Şâfiî ile belirginleşen merfû vurgusunun tefsir alanına -tefsir rivayetlerinin naklindeki- yansımaları olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmadaki bilgiler ve İbn Kesîr'in gerek tefsir rivayetlerine gerekse sebab-i vürûdu Kur'an tefsiri olmayan rivayetlerle ilgili uygulamalarına dair değerlendirmeler yazarın iddia ettiği gibi İbn Hanbel'in kastını "merfû tefsir rivayetlerinin az oluşu" şeklindeki tespite dayanak teşkil etmemektedir.

Yazar tezde Ahmed b. Hanbel'in tefsir alanını reddetmediği aksine tefsire özel bir ilgisi olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır. Ancak yazarın sözün kastını merfû rivayetlerin az oluşu olarak tespit etmesi bu iddiası açısından sorun teşkil etmektedir. Zira sözü merfû tefsir

وأما القسم الذي يمكن معرفة الصحيح منه فهذا موجود كثيرا والله الحمد وإن قال الإمام أحمد: "ثلاثة ليس لها أصل: التفسير والملاحم
والمغازي" bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 4/205.

⁶ Yazarın atıfta bulunduğu çalışma için bk. Saliha Türcan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2021).

rivayetlerinin az oluşu olarak yorumlamak Ahmed b. Hanbel’de tefsirin meşruiyetini de sadece merfû rivayetlerle sınırlamayı gerektirir. Bu durumda yazarın söze dair tespitinden/yorumundan hareketle sorulması muhtemel olan soruların da cevaplanması gerekir. Öncelikle Ahmed b. Hanbel bu sözüyle tefsir alanında merfû rivayetlerin sayılarının çok az olduğunu kastediorsa ki dolayısıyla da tefsir merfû rivayetlerden ibaretse *el-Müsned*’de sadece merfû tefsir rivayetlerini nakletmesi gerekmez miydi? Hâlbuki *el-Müsned*’deki tefsir rivayetleri üzerine yapılan bir çalışmada merfû tefsir rivayetlerinin yanı sıra mevkuf ve sınırlı sayıda da olsa maktû tefsir rivayeti olduğu tespit edilmiştir.⁷ Öte yandan İbn Hanbel “aslı yoktur” sözüyle merfû rivayetlerin çok az olduğunu kastetmişse, onun tefsire dair 120 bin rivayet içeren bir eser telif etmekteki amacı ne olabilir? Nitekim söz konusu tefsirin, yazarın da ifade ettiği gibi mevkuf ve maktû rivayetleri muhtevi bir eser olduğu ihtimali yüksek görünmektedir. Bu durumda Ahmed b. Hanbel’in meşru görmediği bir malzemeye dair bu çabası çok da anlamlı olmamaktadır.

Çalışmada Ahmed b. Hanbel’in sözünün hadisçilerin terminolojisi içerisinde okunmaması yazarın yaklaşımında temel bir eksiklik olarak görünmektedir. Sözün yorumcunun sahip olduğu tasavvurlardan bağımsız olarak yorumlanması gerektiğini savunan yazarın kendisinin de söze ilişkin yorumunda sahip olduğu tasavvurlardan etkilendiği söylenebilir. Yazar, merfû tefsir rivayetlerinin sayı olarak çok az olduğu kabulüyle hareket etmiş ve hemen bütün değerlendirmelerini bu kabule dayalı olarak ortaya koymuştur. Oysaki Ahmed b. Hanbel’in sözünün ne anlama geldiğinin doğru tespiti, “lâ asle lehû” ifadesinin özellikle hadisçilerin

⁷ Saniye Kargan, *Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’inde Tefsir Rivayetleri ve Değerlendirmesi*, 99.

terminolojisi çerçevesinde araştırılmasını gerektirir. Hadisçiler merfû hadislerin yanı sıra mevkuf ve maktû haberler için de “aslî yoktur” nitelemesini yapmışlardır. Buna göre bahse konu terim; hiç isnadı olmayan, isnadı munkatı olan ya da isnadında kezzâb bir râvî bulunan her türden (merfû, mevkuf, maktû) haber için kullanılır.⁸ Hatta hadisçilerin terminolojisinde yer alan önemli bir tabir olarak *mahrec* kavramı, isnadın kökeninin yani sahâbî râvisinin bilinmesinin yanı sıra seneddeki ittisal durumunu da ifade eder. Kavram bu haliyle “lâ asle lehû” tabirinin mukabili gibidir.

İbn Hanbel’in sözünü; ilk defa Şâfiî’de gördüğümüz ve âdil râvileri, senedin ittisalini ve illetten hali olmayı vurgulayan sahih hadis anlayışı çerçevesinden okumak en doğrusu görünmektedir. Şâfiî’nin önemli bir öğrencisi olan Ahmed b. Hanbel zamanında yani hicri üçüncü asırda, önceki dönem hadis eserlerinde de göz ardı edilen senedlerde ittisali aramak temel bir yaklaşım hâline gelmiştir. Tefsir, megâzî ve melâhim alanlarındaki çoğu malumatın şekil olarak bile olsa mükemmel isnadlara sahip olmayışı; senedsiz ya da munkatı oluşu, üçüncü asırdan itibaren hadisçilerde hâkim olan ölçüler bakımından bu alanların “aslî yoktur” şeklinde tavsif edilmiş olmasını anlamlı kılmaktadır. Ahmed b. Hanbel’in “Üç şeyin aslî yoktur.” sözüyle bu alanlarda merfû hadisin çok az olduğunu kastettiğini söylemek, özellikle Şâfiî’nin sünneti merfû hadisle eşitleyen tavrıyla birlikte öne çıkan merfû hadisleri derleme anlayışına uygun gibi görünmektedir. Temelde fıkhi ve itikadi zeminde anlamlı olan bu yaklaşımın diğer alanlara da teşmil edildiği yani genel bir tavra dönüştüğü doğrudur. Ancak üçüncü asra kadarki hadis tasniflerinde merfû hadislerin

⁸ Erken dönemden itibaren hadisçilerin kullanımlarını topluca görmek için bk. Ebü'l-Hasen Aliyyü'l-Kârî, *el-Masnû' fi ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: y.y., 1398), 17-27.

azınlıkta olmasına rağmen İbn Hanbel'in hadis alanıyla ilgili böyle bir nitelemesi olmamıştır. Şâfiî öncesinde ve onun döneminde hadis eserlerinde muttasıl olmayan isnadların da varlığı bir gerçek olsa da hadis alanında bu isnadların muttasıl hâllerinin tespiti -tefsirlerdeki malzemenin aksine- çoğunlukla yapılabilmektedir. Öte yandan, yazarın da belirttiği gibi özellikle megâzî ve melâhim alanlarındaki haberler -Hz. Peygamber kendi hayatını anlatmayacağına göre- her hâlükârda sahâbeye dayanmak zorundadır. Şu hâlde bu haberlerin/alanların aslı vardır. Esasen bu durum tefsirle ilgili de büyük ölçüde geçerlidir. Tefsir rivayetlerinin esbâb-ı nüzûl kısmı ve diğer pek çok izah biçimi zaten sahâbenin şahitliği ve doğal öğrenme süreçleri ile ilgilidir. Öyleyse tefsirin de aslı mevkuף hadislerle mevcuttur. Üstelik hadisçilerin terminolojisinde "lâ asle lehû" nitelemesi, merfû hadislerle ilgili olduğu gibi sahâbe ve tâbiîn sözleriyle ilgili de kullanılır ve tamamen senedin durumunu konu eder. Mesela, hadis usulünü Ahmed b. Hanbel'den öğrenen Osman ed-Dârimî (ö. 280/894) ve en önemli kaynaklarından biri Ahmed b. Hanbel olan Ukaylî (ö. 322/934) bu ifadeyi tam da isnaddan kaynaklı problemler ve mevzuluk için kullanır.⁹ Kaldı ki tefsir malumatının çok azının Hz. Peygamber'den naklediliyor olmasıyla İbn Hanbel'in "bazı tefsir eserlerini makbul gördüğüne dair kayıtların varlığı" (s. 248-258) bir arada düşünülduğünde, İbn Hanbel'in "aslı yoktur" sözüyle tefsir alanında merfûların azlığını kastettiğini söylemek çelişkilidir. Zira Ahmed b. Hanbel'in merfû haberlerin azlığından dolayı bir alana "aslı yoktur" nitelemesinde bulunduğu hâlde o alanda telif edilmiş ve

⁹ Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-Dârimî, *Nakdu'l-İmâm Ebî Sa'îd Osmân b. Sa'îd alâ Bişri'l-Merîsi'l-anîd*, thk. Reşid b. Hasen el-Elma'î (b.y.: Mektebetü'r-rüşd, 1418), 2/660; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du'afâ* (Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-ilmîyye, 1404), 1/169, 204.

yaygın tefsir malzemesini ihtiva eden diğer bazı eserleri beğenmesi beklenemez.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ve diğer eserlerinde tefsirle ilgili haberleri isnadlı bir şekilde almış olması, tefsir literatüründe kullanılan haberlerle ilgili "aslı yoktur" sözünü nakzetmez. Zira Ahmed b. Hanbel, tefsirle ilgili olduğu düşünülen haberlerin naklinde Şâfiî sonrası bir hadisçinin tavriyla hareket etmektedir ve eserlerine aldığı rivayetler bütünüyle tefsirlerde nakledilenlerle aynı mahiyet ve içeriğe sahip değildir. Zira hadis eserlerinde tefsiri ilgilendiren rivayetler bir müfessirin amaçlarını yansıtabilecek şekilde derlenmemektedir. Tam bu noktada Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde hadis ilmi ölçülerince davrandığını ve tefsir, megâzî ve melâhim ile ilgili sözünde aynı ölçülerle konuştuğunu belirtmek gerekir. Yazarın da isabetle belirttiği gibi İbn Hanbel tefsirin kendine özgü bir rivayet geleneğinin olduğunu farkındadır. Nitekim *el-Müsned*'inde merfû rivayetleri derlerken mevkufları başka eserlerinde naklettiği yine yazar tarafından ifade edilmektedir. Bu bakımdan mezkûr sözünü tefsir alanını reddettiği ya da kabul ettiği ikileminden çıkarak anlamak gerekir. Buradaki konu, İbn Hanbel'in mezkûr sözyle tefsir rivayetlerinin sened açısından hadis literatüründeki ölçülere uygun şartları taşımadığını kastetmesidir.

Ahmed b. Hanbel'in tefsirin aslına ilişkin sözünün gelenekte ve modern dönemdeki yorumlarını başarılı şekilde bir araya getiren ve çeşitli açılardan bu yorumları analiz eden çalışma, İbn Hanbel'in tefsir birikimini ve tefsire bakışını açığa çıkarma noktasında literatüre katkı sunacak özgün bir mahiyete sahiptir.

KAYNAKÇA

- Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasen. *el-Masnû ' fî ma 'rifeti'l-hadîsi'l-mevezû ' .* thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: y.y., 1398.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd. *Nakdu'l-Îmâm Ebî Sa'îd Osmân b. Sa'îd alâ Bişri'l-Merîsi'l-anîd.* thk. Reşîd b. Hasen el-Elma'î. b.y.: Mektebetu'r-Rüşd, 1418.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı.* Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kargan, Saniye. *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde Tefsir Rivayetleri ve Değerlendirmesi.* Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân.* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-âhme, 1394.
- Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü.* Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *ed-Du'afâ.* 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-ilmiyye, 1404.